

Kollektív felelősség – kollektív öngyilkosság

Többségek – kisebbségek együttélése

Amikor ebbe a terembe ma reggel beléptem, hogy megtartsam előadásomat egy majd tíz évvel ezelőtti rendezvény emléke elevenedett föl bennem. 1987. március 6-án e teremben rendeztük meg konferenciánkat a magyarországi és közép-európai németiség történelmi szerepéről.* Kétségtelen, a II. világháború után a közép-európai térségben először közelítettek e témához olyan szándékkal, hogy szakítsunk a háború utáni előítéletekkel – így a németellenes elfogultságokkal –, vegyük tudományos kritika alá a történelmet magát. Kétségtelen az is, visszatekintve ma az akkori időkre, hogy 1987 márciusában nem volt könnyű azt a konferenciát megrendezni. (Zárójelben jegyzem meg: nem kívánok egy percig sem egy sorba kerülni azon számos honfitársunkkal, akik szeretik ma magukat Magyarországon és a volt szocialista országokban minél nagyobb ellenállónak, már-már partizánnak feltüntetni. Emberileg érthető, magyarázható, de tőlem idegen magatartás.)

A hazai németiség vezetői vállalták a szerepet, hogy szembeszálljanak az akkori elitnek még a dogmatikusokhoz tartozó, vonalhú vezetőivel. És dicséretére legyen mondván az akkori állami és pártvezetésben már helyet kapott reformereknek, hogy 1987-ben lehetővé tették a tanácskozás megrendezését.

1987: államalkotó kisebbségek

Olyan időben történt ez, amikor tankönyveinkben vagy hallgattak a németek szerepéről e térségben, vagy pedig megismételték azokat a szlogeneket, amelyeket – a háborús vereséget szenvedett Németország és az elpusztított fasizmus után – Európa, dühében, a fasizmus helyett gyakran a németiségre zúdított. Abban az időszakban még a lengyel, a csehszlovák, a román, a jugoszláv, sőt nemrég még a magyar tankönyvekben is német kolonizációról olvashattunk. Mi ebben a teremben, 1987-ben azt próbáltuk bizonygatni: amikor a 12., 14. században, majd a 18. században s azt követően a kiegyezés, 1867 után németek, morvák, csehek, zsidók jöttek e térségbe, akkor ők nem valamiféle nemzeti birodalmi elv kiteljesítőjeként jelentek itt meg, hanem szorgalmas munkavállalók voltak, törték a bozótot, szárították a mocsarakat, hajtották a gépeket, vagy épp a kereskedelemben vettek részt, és működtették az állami és az ipari szervezetet, infrastruktúrát. Olyan időszakban volt ez – és ma 1996-ban láthatjuk, mily keveset haladt előre az idő –, amikor még sokan csodálkozva bámultak ránk, miért hangsúlyozzuk azt, hogy minden etnikum és minden polgár államalkotó. Állítottuk: a magyar állam mindig is mindazon etnikumoknak, mindazon felekezeti és egyéb közösségek-

* Az előadás szövegét közölte a História 1987/4. száma, 26–27. oldal. (A szerk.)

1996. szeptember 27-én rendezték meg hazai és külföldi állami vezetők, diplomaták jelenlétében a németek kitelepítését tárgyaló „évfordulós” tudományos tanácskozást. Üdvözölte a konferenciát Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke, Kerner Lőrinc, a Magyarországi Németek Országos Önkormányzatának elnöke. Előadást tartott: Glatz Ferenc, az MTA elnöke, Heinrich Reitingger, az Ungarndeutschen Sozial- und Kulturwerks elnöke, Szita László, Friedrich Spiegel-Schmidt, Tilkovszky Loránt, Föglein Gizella, Korom Mihály, Balogh Sándor történészek.

Alább a megnyitó előadás szövegét közöljük.

nek és mindazon egyéneknek műve és terméke volt, akik ebben az államban, ezen az államterületen értéket hoztak létre. Azt mondtuk, ugyanígy a mai román állam mindazon polgároknak a műve, akik ott paraszti, ipari, értelmiségi, szellemi tevékenységet folytattak: románok, magyarok, szászok, törökök, bolgárok és más etnikumok közösségé.

1996: európai garanciák

Vajon ma, 1996-ban, amikor arról tárgyalunk már – az elit értelmiség –, hogy miként lehetne az egységes Európát megteremteni, vajon nem aktuális-e ismét felvetni a kérdést: Közép-Európa a régi államtípusokkal, az ún. nemzetállami berendezkedéssel alkalmas-e arra, hogy az Európai Közösség tagja legyen. Vajon nem kell-e tudomásul vennünk a történelmi tanulságot, amelyet e teremben öntöttünk szavakba: a nemzeti szállásterület határai és a területigazgatási határok, azaz az állami határok sohasem estek egybe e térségben. És mondtuk: mily botorság volt határ-

Népmozgások Közép-Európában

Magyarország:

Kitelepítettek 185 600 németet (a német csapatok visszavonulásakor elmenekült 20 ezer német).

Hazatelepült Csehszlovákiából (a lakosságcsere-egyezmény által érintettekén túl) 6000, Romániából és Jugoszláviából 210 ezer magyar.

Románia:

Elmenekült 148 ezer német, a Szovjetunióba vittek munkára 80 ezer romániai németet.

Csehszlovákia:

Elmenekült 370 ezer német és 39 ezer magyar.

Kitelepítettek 3 millió németet, önként áttelepült 103 ezer német. A lakosságcsere-egyezmény alapján Magyarországra áttelepítettek 68 407 magyart.

Önként áttelepült a Szovjetunióba 4500 orosz és ukrán. Hazatelepült 228 ezer cseh és szlovák.

Jugoszlávia:

Elmenekült 147 500 német.

Lengyelország:

Elmenekült 2,7 millió, kitelepítettek 6,4 millió németet. Áttelepült a Szovjetunióba 53 ezer orosz és ukrán. Hazatelepült 2 millió 190 ezer lengyel.

Bulgária:

Kitelepítettek 157 ezer törököt.

1939 és 1948 között kivándorolt Palesztinában (Izraelbe) 111 211 zsidó.

változtatásokra törekedni a nemzetállami elv érvényesítése érdekében 1919–20-ban, majd 1938–41-ben, amikor átszabták a határokat, csatoltatták az országrészeket ide-oda, hol az egyik, hol a másik nemzet javára. De ugyanilyen tévedés volt azt gondolni 1945 után, hogy ezen nemzetállami elv érvényesíthető, csak más eszközökkel: most már nem a határok tologatásával akarták megvalósítani, hanem úgy, hogy polgárok millióit, százezreit telepítik át a határokon túlra. Úgymond kisebbségi helyzetből oda, ahol többségi nemzetet képeznek. Ma már mindnyájunknak tudomásul kell vennünk: egyik eddig alkalmazott módszer sem életképes, sőt maga a klasszikus nemzetállami elv sem alkalmas politikai keret az itt élő népek számára. Tudomásul kell venni, hogy az államokban mindig is fognak élni nemzeti kisebbségek, hacsak a többségi nemzet állami adminisztrációja meg nem fosztja őket e nemzeti azonosság kiélésének lehetőségeitől. De ez a törekvés ma már egyáltalán nem felelne meg az európai normának. Következtetésünk: az Európai Unióhoz csatlakozni készülő Közép-Európában garanciák szükségesek arra, hogy az államterületeken élő kisebbségek – akár nemzeti kisebbségek, akár vallási kisebbségek – a maguk identitását szabadon kiélhessék. A kisebbségi léthez való jog általános emberi jog. Ezen garanciák nélkül nincs béke. Lehet béke az államok között, de nem lesz béke a nemzetek között, lehet béke a diplomáciai tárgyalóasztaloknál, de nem lesz béke a falvakban, a városokban, az iskolákban.

Kollektív jog – kollektív felelősség?

Ebben a teremben 1987-ben sokat beszélünk – először a volt szocialista országok történészei közül – az értelmiség történelmi felelősségéről, a „kollektív felelősség” elvének

alkalmazásában és modern formában történt felelevenítésében. És beszélünk a történettudományos szakma felelősségéről abban, hogy e kollektív felelősség elvét nem kritizáljuk. Magyar történészek, mindenekelőtt volt kedves professzorom, Balogh Sándor volt az, aki ennek sok cikket, könyvet szentelt a nyolcvanas években. Azt mondtuk: a felelősség történelmileg is, politikailag is megállapítható. De a felelősség mindig egyénre szabott. Nem lehet közösségeket felelőssé tenni, és nem lehet kollektív elv alapján dönteni egyének sorsáról. Ma, 1996-ban tovább kell gondolnunk természetesen e kérdést. Könnyű kimondani az erkölcsi ítéletet azok fölött, akik a kollektív felelősségre vonás elvét hangoztatták, könnyű elmarasztalni őket. De a megoldással még mi is adósok vagyunk. Ülünk különböző összeurópai munkabizottságokban, próbáljuk felrajzolni a jövő Európa-képének vonalait, kollektív jogokat követelünk a kisebbségeknek, közben mi is elbizonytalanodunk. Feltelesszük magunknak is a kérdést: vajon mi nem félünk attól, hogy valamikor a másik oldalról a válasz a „kollektív felelősség” érvényesítése lesz? Mondván: ha van a kollektívumnak joga, akkor van kollektíve felelőssége is. Hogyan oldhatjuk fel az ellentmondásokat? Mert ezek ellentmondások, amelyekről 1996-ban gondolkodni kell.

Társadalmi öngyilkosság-sorozat (1938–1947)

A kollektív felelősség alapján létrehívott kitelepítést 1987-ben joggal ítélte el a magyar értelmiség, és joggal ítéli el 1996-ban is. Csak helyeselni lehet, hogy amikor nem messze határainktól a kollektív felelősség érvényesítését látja, akkor elítéli a hazai politikai elit is a kollektív felelősség alkalmazását. De kérdezem magunktól: végiggondoltuk-e azt, hogy a kitelepítés nem egyszerűen etnikai – a németiséget sújtó – csapás volt? Tartok tőle, még mindig nem gondoltuk végig: a kollektív felelősség alapján megállapított kitelepítések milyen szociális, gazdasági kihatással bírtak e térség fejlődésére. Hosszú távú fejlődésünkre. Ma, 1996-ban, amikor keressük „lemaradásunk” és „elmaradásunk” okait a közép-európai térségben, akkor gondoljunk csak a kollektív felelősségre vonások sorozatára. Kiirtottak hatmillió zsidót 1944-ben, a helyi magán- és köztisztviselői középosztályok legdinamikusabb elemeit, 1945 után kiűzték a térség államaiból tizenöt millió németet, az etnikai kollektív felelősség szellemében, paraszti, ipari, tisztviselői munkaerőket, elpusztult a különböző háborús cselekmények során – csak Magyarországról beszélve – egymillió, élete derekán lévő polgári személy. Utána 1948 és 1955 között a proletárdiktatúra szellemében a szociális kollektív felelősség alapján félreállították, megalkalmazták a nemzeti középosztályokat, akiknek a közigazgatás működtetésében a Keleti-tengertől az Adriáig évszázados gyakorlatuk volt, majd utána félretolták a parasztság legdinamikusabb elemét, mondván, hogy ők kulákok. És ugyanígy szorították a szakmai és politikai közélet peremére a munkásréteg legerősebb,

szakmailag legjobban szervezett részét a szakmunkásréteget, mondván, hogy ők munkásarisztokraták, munkásáruelők s megkapták a szociáldemokratizmus akkor negatívnak számító politikai bélyegét. Társadalmi öngyilkosság-sorozat a kollektív felelőségek érvényesítésével. Hogy működik még egyáltalán a térségben a közigazgatás, az ipar, a mezőgazdaság? – tettük fel évek óta a kérdést, önkritikára és okulásra kényszerítve. A válaszuk: Így! Ahogy ma működik, 1996-ban. Amikor ma keressük lemaradottságunk okait, azokat az okokat keressük, hogy miért nem tud a közép-európai régió gazdaságban, politikai gondolkodásban versenyképes lenni a világpiacon. Amikor irigykedve nézzük a világ dinamikus előretörő kultúráit, a kis tigrisektől a middle west-ig, akkor azt kell mondanom: ne csak az ipari fejlődésben, technikai és gazdasági eredményekben keressék helyben topogásunk magyarázatát, hanem az elmúlt hét évtized ezen társadalmi öngyilkosság-sorozatában is. Ez az, amely megbénította és megbénítja ma is a közép-európai társadalmakat.

Európai integráció és németkérdés

Sokan közülünk ma, amikor az Európai Unióhoz való csatlakozásról beszélünk, néha politikai jelszóra degradáljuk le az integráció követelményét. Pártpolitikusok dobálnak ezzel, és az egyszerű emberek azt hiszik, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás az nem más, mint a Kánaán eljövetele, és azt hiszik még mindig – mint hitték 1989–90-ben –, hogy lehet úgy élni, mint Nyugaton és egy időben úgy dolgozni, mint Keleten. Pessimista őslénynek tekintettek bennünket, néhányunkat a lendületes fiatal őrségváltók, amikor erre figyelmeztettünk hét esztendővel ezelőtt. Ma már be kell látniuk: ez nem fog menni. Le kell vonni a tanulságot! Mint ahogy tévedés volt – és az ma is – azt gondolni, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás elsősorban vagy kizárólagosan csak a gazdaság, illetve a politikai intézmények egyneműségének kérdése.

Piacgazdaság és többpártrendszer Nyugaton és nálunk is. Erről szólva nehéz megszabadulni az egyéni emlékektől. Emlékszem, 1989–90-ben, amikor egy évet töltöttem az adminisztrációban, és mint Európát járó miniszter, látnom kellett azokat a lépéseket, amelyekkel Nyugat-Európa reagált a magyar reformtörekvésekre, és látnom kellett, hogy ezekben a reagálásokban mennyire együtt jelentkezett az ottani társadalom és különösen a középosztály őszinte segítőkészsége, és mennyire jelen voltak, érzékelhetően jelen voltak, a tisztán nagyhatalmi stratégiai megfontolások és a pusztán üzleti megfontolások. Amelyek a térségben a piacot, a még sokáig olcsó munkaerő lehetőségét, tehát extraprofit nyerését látták. De hogy mit jelent a kontinens ezen keleti peremterületének integrálása a nyugat-európai kultúrkörbe, arra a lelkes hangulatban alig figyeltek. Mennyire kell az emberi tényezőnek is megváltoznia. A „fejeknek”, a gondolkodásnak. Mennyi előítélet, gondolati teher hátráltatja majd a mi integrációnkat!

Figyelmeztetni próbáltunk évekkal ezelőtt arra, mily felelőtlenség a nyugati realitásokat nem ismerő, tájékozatlan társadalmat a választási győzelmek érdekében felhasználni. Csak legyintettek: ezeknek az aggodalmaknak az ideje lejárt. Ma továbbra is aktuális a figyelmeztetés. És aktuális a német kérdés vonatkozásában is. Tudomásul kell venni: az európai egység nemcsak gazdaság kérdése, nem-

csak nemzetközileg harmonizált intézmények kérdése. Olyan emberi közösségre van szükségünk, amelynek tagjai európai módon tudnak gondolkodni, képesek a maguk etnikai, szociális, kisközösségi kapcsolatrendszerét kulturáltan megélni, és elvárják ezt másoktól is. Türelmet, toleranciát kívánnak másoktól és maguktól is. Végig kell gondolnunk és a társadalmat végiggondolásra kell készíteni: vajon milyen képzetek vannak a szomszédainkról? Mennyi előítélet, idegenkedés él bennünk, s melyek ezek történelmi alapjai?

Csatlakozni kívánó térségünk népeinek közvetlen szomszédai a németek, osztrákok. Velük kell majd az integrált Európában közvetlenül együtt dolgozni. Gazdaságban, kultúrában. Nézzük, mi történik ma, a kitelepítések fél évszázados évfordulóján szomszédaink szellemi és politikai műhelyeiben! Vajon hol találunk végre rendezést kívánó nemzeti önkritikát? Félek, tévedés lesz azt hinni, hogy az előítéleteket a gazdaság majd elintézi. Félek, hogy a német-ség és a közép-kelet-európai kis népek közötti évszázados feszültségek szellemi feldolgozása nélkül a térség népei nem fognak tudni hatékonyan együtt dolgozni, harmonikusan együtt élni az Európai Unióban.

Megbékélés, szembenézés a múlttal

Ne felejtjük el, hogy az Európai Unió nem jöhetett volna létre, ha 1963 és 1970 között nem megy végbe a német–francia megbékélés. Tankönyv-egyeztetések, konferenciák, TV-viták sorozatában vette tudomásul a német és a francia társadalom, hogy az évszázados konfliktusok örökségét meg kell emészteni, fel kell dolgozni – ami a kölcsönös önkritikát, a másik szempontjainak megértését jelenti. A múltból fel kell tárnai az esetleg rossz aktualitásból háttérbe szorított békés együttélés köznapi hagyományait. Amelyek valóban folytathatók a 20. század végén. Ha az érdekelt népek nem rendezik önmagukban a német lengyel, a német–cseh, a német–magyar, német–román – és folytatnám tovább a sort – nemzetek viszonyát, akkor az Európai Unióhoz való csatlakozásuk politikai jelszó vagy gazdasági akciók sorozata marad. Én úgy gondolom, nagyon rosszul teszik azok a nemzetek Közép-Európában, amelyek nem vetnek számot – ha kell önkritikusan, ha kell a másikkal szemben kritikusan – ezzel a történelmi örökséggel.

Úgy gondolom, hiba lenne természetesen, ha most a német-ség egy fordított kollektív felelősség alapján igyekeznék megítélni e térség nemzeteit. És a kollektív felelősség alapján igyekeznének minden lengyelt, minden csehet, minden magyart felelőssé tenni azért, ami 1945–47 között történt. Ehelyett, a tudomány tárházát alkalmazva, a tudósokat bevonva beszéljünk közös történelmünkről. Az egymáson ejtett sebekről és az egymással megélt közös örömeinkről. Hétköznapjaink, emberi mivoltunk apró, de mégoly fontos örömeiről. Itt most ez történik. Azért is köszönöm, mint történész, de mint a Magyar Tudományos Akadémia elnöke is, hogy a rendezők így fogták fel e szomorú évfordulón feladatukat.

A tíz évvel ezelőtt történtek felemlegetésével kezdtem. Magyarország és a magyar értelmiség akkor az első között akarta tisztázni a problémákat, a teherkéteket. Így, most a kilencvenes évek végén is ez a történelmi kötelezettség kényszerít bennünket, hogy továbbra is őszintén és világosan fogalmazva tegyünk eleget ennek az európai kihívásnak.

GLATZ FERENC